

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

2-2017
АПРЕЛЬ

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

АДАБИЁТШУНОСЛИК

С.УСМОНОВА

“Беовульф” ва “Алпомиш” дostonларида халқпарварлик ғояларининг бадиий ифодаси..... 63

ТИЛШУНОСЛИК

А.ЗИЯЕВ

Ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги сифат сўз туркумида интенсификация ва деинтенсификация ҳодисасининг намоён бўлиши..... 66

Н.ХОШИМОВА

Сўзларнинг мазмуний алоқаси тадқиқида занжирли ассоциатив тажрибанинг ўрни 69

М.ДАНИЕВА

Инглиз тилидаги сўз бирикмалари таркибий қисмларининг ўзаро муносабати..... 72

Г.ГАНИЕВА

Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида топонимларнинг лингвокогнитив асослари 76

Д.ТЕШАБОВ

Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳавола бўлакли эргашган қўшма гаплар..... 80

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

А.АСИМОВ

Бошланғич синфларда масала ечишдаги ижодий ёндашиш 83

М.ҚАҲҲОРОВА, З.ПОЗИЛЖОНОВА

Тест турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари..... 85

Ш.УСМОНОВ

Шахслараро муносабатларда толерантликнинг эмпирик таҳлили..... 88

ИЛМИЙ АХБОРОТ

М.ҲАКИМОВ, З.ХОДЖАЕВА

Модус ва диктум тушунчалари хусусида 92

Э.НАСРУЛЛАЕВ

Ўзбек халқ поэтик ижодида дostonчилик аънаналари 95

Н.ҚОЗОҚОВА

“Шум бола” қиссасининг айрим лексопрагматик хусусиятлари 97

АДАБИЙ ТАҚВИМ

С.МЎМИНОВ, Т.МЎМИНОВА

Абдулла Орипов шеърларида муаллиф шахсияти ва лирик қаҳрамон..... 99

ҚУТЛОВ

Сўз илмининг зарғари 101

Касбидан ҳурмат топган устоз..... 102

ТАҚРИЗ. БИБЛИОГРАФИЯ

Янгича шакллар таҳлили 104

Библиография 106

ХОТИРА

Камтарлик ва комиллик соҳиби эди 107

УДК: 415.63

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА ҲАВОЛА БЎЛАКЛИ
ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Д.Тешабоев

Аннотация

Мақолада халқ мақолларидаги ҳавола бўлакли эргашган қўшма гаплар, уларнинг турлари, ҳосил қилувчи воситалар, семантикаси тўғрисида сўз юритилади.

Аннотация

Статья посвящена вопросу использования в народных пословицах сложноподчиненных предложений с определительно-местоименными придаточными, а также рассматриваются их типы, средства составления сложных предложений и их семантика.

Annotation

The article describes the use of proverbs in a complex sentence with subordinate attributive pronouns, and discusses their types, means of preparation of complex proposals and their semantics.

Таянч сўз ва иборалар: қўшма гап, ҳавола бўлак, нисбий сўзлар, дейкис белгилар, ҳавола бўлакли эргашган қўшма гап, ҳавола бўлакли кесим, тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчи эргаш гапли қўшма гап.

Ключевые слова и выражения: сложное предложение, местоименно-определятельные придаточные, относительные местоимения, дейкис, сложноподчиненное предложение с придаточным местоименно-определятельным, придаточное предложение со сказуемым, сложноподчиненное предложение определятельными и обстоятельственными придаточными.

Key words and expressions: complex sentence, the pronoun-attributive clauses, relative pronouns, deixis, complex sentence with subordinate attributive-pronoun, clause with the predicate, complex sentence with subordinate attributive and adverbial.

Кейинги йилларда гап ҳақида янгича назарияларнинг пайдо бўлиши, унинг мазмун томонига кенг эътибор берилиши натижасида қўшма гаплар хусусида янгича ёндашувлар кузатилмоқда.

Ҳавола бўлакли эргашган қўшма гаплар синтактик ҳодиса сифатида кенг ўрганилган бўлиб, унга доир назарий маълумотларда нисбий сўзларнинг асосан *ким-у, қайси бири-у (ўша), ҳар ким – у, нима-у (ўша), қанча-шунча, нечта-шунча, қандай-шундай, нечоғлик - шу даржада, қаер – шу ер* каби жуфтликлари ажратиб кўрсатилади ва асосан қўшма гап компонентларини бириктирувчи восита сифатида эътироф этилади. Жуфтлик тарзида берилиши эса уларнинг эргаш гапли қўшма гапнинг ҳар иккала компонентида қўлланилиши билан боғлиқдир. Шунинг назарда тутган ҳолда айрим манбаларда фақат бош гап таркибида қўлланилган ва эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи вазифаларида келадиган кўрсатиш олмошлари нисбий сўз сифатида ажратилмаган [1.410-415].

Ҳавола бўлакли қўшма гаплар нисбий олмош (айрим манбаларда нисбий сўз деб

берилган) ёрдамида шаклланади. Бундай эргаш гапли қўшма гаплар ҳақидаги назарий маълумотлар ҳам жуда кўп тадқиқотларда учрайди [2.365].

“Ўзбек тилининг назарий грамматикаси” ва “Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси” рисолаларида нисбий олмошлар қатнашган эргаш гапли қўшма гаплар ҳавола бўлакли қўшма гап сифатида талқин этилган. Уларда ҳавола бўлак дейилганда, умумий тилшуносликдаги “дейкис белгилар” назарда тутилиши таъкидланган ва бунинг сабаби шундай изоҳланган: “Дейкис белгиларнинг моҳияти шундан иборатки, улар мазмунни – воқеа, белги, нарсаларни бевосита ифодаламайди, балки уларга ишора, ҳавола қилади, шунга кўра уларни мазмунан кучсиз, бўш сўзлар сифатида қараш мумкин” [3.243].

Бадийий нутқ икки оғзаки ҳамда ёзма шаклга эга. Оғзаки нутқ асосида яратилган бадийий асарлар халқ оғзаки ижоди деб аталса, ёзма нутқ асосида яратилган бадийий асарлар эса ёзма адабиёт намуналари сифатида эътироф этилади. Бадийий нутқда ишлатиладиган ҳавола бўлаклар ёрдамида шаклланиган эргашган қўшма гапларни ўрганишда юқоридагидан

Д.Тешабоев – ФарДУ бошланғич таълим услубиёти кафедраси ўқитувчиси.

ТИЛШУНОСЛИК

келиб чиққан ҳолда, уни дастлаб иккига бўлиш мумкин:

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларида қўлланган ҳавола бўлакли эргашган қўшма гаплар.

2. Бадиий асарларда қўлланган ҳавола бўлакли эргашган қўшма гаплар.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди мақол, топишмоқ, латифа, лоф, аския, асотир (миф), афсона, ривоят, эртақ, достон, қўшиқ каби бир қатор жанрларни ўз ичига олади. Бу жанрлардаги асарларда бошқа типдаги гаплар билан бирга ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган эргашган қўшма гаплардан ҳам муайян даражада фойдаланилади.

Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, бадиий нутқ услубига хос бўлган ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган эргашган қўшма гаплар халқ оғзаки ижодининг турли мазмун-характердаги жанрларида ишлатилади. Чунки бундай эргашган қўшма гаплар дидактик мазмунни ифодалашда анча кенг имкониятларга эга. Халқ оғзаки ижодида уларнинг шаклий ва мазмуний тузилишига кўра бир неча туридан самарали фойдаланиш мумкин. Буни биз ўзбек халқ мақоллари [4] мисолида кўриб чиқишни лозим топдик.

Халқ мақоллари адабий тилимизнинг битмас-туганмас манбаларидан бири сифатида жуда катта маърифий-эстетик қимматга эга. Мақолларда халқ тилига хос соддалик, қисқалик ва полисемантиклик мужассамлашган. Мақоллар матнида қўшма гапларнинг унчалик мураккаблашмаган тури кенг ишлатилади. Шу жумладан, ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган эргашган қўшма гаплар ҳам учраб туради. Чунки қўшма гапнинг бу тури ифодаланаётган фикрнинг энг нозик жиҳатларигача очиб бера олиш имкониятини беради.

Масалан: **Ҳар ким қилар ўзига, Елик суртар кўзига;**

Новда қандай қайрилган бўлса, дарахт ҳам шундай эгилади

Ўзбек халқ мақолларидаги ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган эргашган қўшма қўшма гаплар шаклий тузилишига кўра эга, тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчи эргаш гаплардир.

Халқ мақолларида қўлланган ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гап

одатдагидай бош гапдаги тўлдирувчи вазифасида келган ҳавола бўлақнинг маъносини аниқлаштиради. Одатда, бундай типдаги гапларда *кимга... ундан, нимани...шуни, нимани...шунга* каби нисбий сўзлар ёрдамида шаклланади ва эргаш гап бош гапдан олдин жойлашади.

Нима эксанг, шуни ўрасан.

Кимки бўлса дилозор, Ундан элу юрт безор.

Нимани насиҳат қилсанг, шунга риоя қил.

Баъзи ҳолларда тўлдирувчи вазифасида келган ҳавола бўлақ қўлланмаслиги ҳам мумкин.

Нимани юрак ўйласа, тил сўзлайди.

Ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган ҳол эргаш гапли қўшма гаплар ҳам халқ мақоллари таркибида нисбатан кенгроқ ишлатилган. Уларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, эргаш гаплар асосан бош гапдаги ҳолат, даража-миқдор, ўрин ҳолини изоҳлаган.

Шаробни қандай шопирган бўлсанг, шундай ичасан.

Меҳнат қанча оғир бўлса, кети шунча ширин бўлади.

Жинойт қанчалик баланд бўлса, дор шунчалик баланд бўлади.

Фақат бир ўринда **“қандай”** нисбий олмоши вазифасида **“қанақа”** бирикмаси, **“шундай”** нисбий олмоши ўрнида эса **“шунақа”** сўзи ишлатилган.

Ўқитувчи қанақа бўлса, ўқувчи шунақа.

Бошқа бир мақолда эса эргаш гап таркибидаги **“қандай”** нисбий олмошига **“шундайлигича”** сўзи ишора қилган ва тарз ҳолати тушунчасини ифодалаган.

Нимани қандай топган бўлсанг, шундайлигича қабул эт.

Халқ мақолларида ишлатилган ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган ҳол эргаш гапли қўшма гапларни мазмуний тузилишига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

а) даража-миқдор семасини ифодалаган ҳавола бўлакли ҳол эргаш гапли қўшма гаплар: **Маймун қанчалик юқори чиқса, думини шунчалик кўпроқ кўрсатади; Қанча одам бўлса, шунча ақл.**

б) ўрин семасини ифодалаган ҳавола бўлакли ҳол эргаш гапли қўшма гаплар: **Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда.**

с) тарз семасини ифодалаган ҳавола бўлакли ҳол эргаш гапли қўшма гаплар: **Давлат қандай келган бўлса, шундай кетади.**

Ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар таҳлилида ҳам юқоридаги фикрларни билдириш мумкин. Улар таркибида ҳам бирикиш феълнинг шарт майли шакли ёрдамида амалга оширилган бўлса, “қайси”, “қандай”, “кимнинг”, “ўша”, “шундай”, “унинг” каби олмошлар ҳавола бўлақлар сифатида ишлатилган.

Кимнинг аравасига минсанг, ўшанинг қўшиғини айт;

Бошқа бир мақолда бош гап таркибидаги аниқловчи вазифасида келган ҳавола бўлақ қўлланмаганлигини ҳам учратиш мумкин, лекин ҳавола бўлақнинг ўрни сезилиб туради. Буни содда гапга айлантириб ҳам аниқлаш мумкин.

Ёмонлик йўқки, унинг асосида аёл ёки мулла бўлмасин. (Ҳавола бўлакли аниқловчи эргаш гапли қўшма гап)

Ёмонликнинг асосида аёл ёки мулла бўлмайдиган тури йўқ. (содда гап)

Баъзан халқ мақолларида учрайдиган ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдаги аниқловчининг белгисиз қўлланилиши жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапга одатдагидай шарт майлидаги феъл шакли **(-са)** ёрдамида бириккан бўлади. Бош гапдаги белгисиз аниқловчи **“ўша”** ҳавола бўлаги орқали ифодаланади.

Ким сурнайчига пул тўласа, ўша истаган наво янграр.

Юқоридаги гап бир қарашда эга эргаш гапли қўшма гапга ўхшаб кетаса-да, лекин бу гапни содда гапга айлантирганимизда ҳавола бўлакли аниқловчи эргаш гапли қўшма гап эканлиги яққол сезилади.

Сурнайчига пул тўлаганнинг истаган навоси янграйди.

Юқорида келтирилган ҳавола бўлакли тўлдирувчи, ҳол, эга ва аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг барчаси мазмунан содда гапга синоним бўла олади.

Ўзига қилган кўзига еллик суртади. Дарахт новда қайрилгандек бўлиб эгилади.

Экканингни ўрасан. Дилозор бўлгандан элу юрт безор. Насиҳат қилганингга риоя қил. Тил юрак ўйлаганни сўзлайди. Шаробни шопирганингдай ичасан. Меҳнатнинг кети оғир бўлганчалик ширин бўлади.

Дор жиноят баланд бўлганчалик бўлади.

Меҳр кўз бор жойда бўлади.

Сурнайчига пул тўлаган
Келтирилган фикрлардан хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, халқ мақолларида ҳавола бўлақлар ёрдамида шаклланган эргашган қўшма гапларнинг шаклий тузилишига кўра кўпроқ ҳавола бўлакли тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап ва ҳавола бўлакли ҳол эргаш гапли қўшма гап каби турлари ишлатилади. Ҳавола бўлақлар ёрдамида ҳосил бўлган эргашган қўшма гаплар дидактик характердаги фикрлар ифодасини беришда муҳим синтактик восита сифатида катта аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар:

1. Караматова К.М., Караматов Ҳ.С. Мақоллар. – Т.: Меҳнат, 2000.
2. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Т., 1990.
3. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
4. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Жиззах, 2007.
5. Нурмонов А., Н.Маҳмудов., Собиров А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили., Академик литсейлар учун дарслик. –Т., 2003.
6. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Т., 1992.
7. Ўзбек тили грамматикаси. II том. –Т.: Фан, 1976.
8. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили, –Т.: ЎзССР Ўрта ва олий мактаб давлат нашриёти, 1961.

(Тақризчи: А.Мамажонов, филология фанлари доктори, профессор).